

УДК 347.27

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.26>

ПІДПРИЄМСТВО ЯК ЄДИНИЙ МАЙНОВИЙ КОМПЛЕКС В ІПОТЕЧНОМУ ПРАВОВІДНОШЕННІ

Герц А.А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0000-0002-3310-3159

Герц А.А. Підприємство як єдиний майновий комплекс в іпотечному правовідношенні.

Серед цивільно-правових інститутів особливої уваги заслуговує інститут іпотеки підприємства як єдиного майнового комплексу. Іпотека є саме тим інструментом, завдячуючи якому формуються надійні засоби правового регулювання і захисту інтересів учасників іпотечних правовідносин в Україні.

Цивільний кодекс України вперше розглядає підприємство як єдиний майновий комплекс для здійснення підприємницької діяльності. Підприємству як єдиному майновому комплексу приділена увага і як окремому виду застави – іпотеці, яка є заставою нерухомого майна, що залишається у володінні заставодавця або третьої особи.

Стаття присвячена особливостям цивільно-правового регулювання підприємства як єдиного майнового комплексу в іпотечному правовідношенні. Наводиться авторське визначення підприємства як єдиного майнового комплексу.

Акцентується увага на тому, що підприємство як єдиний майновий комплекс – це завжди майно з характерними ознаками і неповторною індивідуальністю. Сформовано чотири значення терміну “майно”: класичне, найбільш широке трактування цього поняття; речі і майнові права; речі і речові права; виключно речі.

Запропоновано зміни до Закону України “Про іпотеку”, які би стосувалося розширеного переліку об’єктів, які не можуть бути предметом іпотечних правовідносин.

Досліджена така група елементів підприємства як єдиного майнового комплексу, як основні та оборотні кошти, продукція, устаткування, інвентар, зокрема, наводиться визначення поняття «основних засобів», здійснена класифікація «основних засобів» за певними групами – основні засоби і інші необоротні матеріальні активи, аналізується поняття «оборотні кошти». Термін «оборотні кошти» в ЦК України взагалі не застосовується.

Цивільно-правове регулювання підприємства як єдиного майнового комплексу в іпотечному правовідношенні потребує дослідження та законодавчого врегулювання у повному обсязі. Все це породжує ряд суперечностей на практиці. У зв’язку з цим сформульовано висновки та пропозиції щодо удосконалення національного законодавства.

Ключові слова: застава, земельна ділянка, іпотека, майно, майнові права, нерухомість, оборотні кошти, основні засоби, підприємство як єдиний майновий комплекс, продукція, устаткування.

Herts A.A. The enterprise as a single property complex in the mortgage legal relationship.

Among civil law institutions, the institution of mortgage of an enterprise as a single property complex deserves special attention. Mortgage is precisely the instrument thanks to which reliable means of legal regulation and protection of the interests of participants in mortgage legal relations in Ukraine are formed.

The Civil Code of Ukraine for the first time considers an enterprise as a single property complex for carrying out entrepreneurial activity. Attention is also paid to the enterprise as a single property complex as a separate type of pledge - mortgage, which is a pledge of real estate that remains in the possession of the pledgor or a third party.

The article is devoted to the peculiarities of civil law regulation of an enterprise as a single property complex in a mortgage legal relationship. The author’s definition of an enterprise as a single property complex is given.

The emphasis is on the fact that an enterprise as a single property complex is always property with characteristic features and unique individuality. Four meanings of the term “property” are formed: the classical, most extensive interpretation of this concept; things and property rights; things and property rights; exclusively things.

Amendments to the Law of Ukraine "On Mortgage" are proposed, which would concern an expanded list of objects that cannot be the subject of mortgage legal relations.

The group of elements of an enterprise as a single property complex, such as fixed and current assets, products, equipment, inventory, is studied, in particular, the definition of the concept of "fixed assets" is given, the classification of "fixed assets" into certain groups is carried out - fixed assets and other non-current tangible assets, the concept of "current assets" is analyzed. The term "current assets" is not used at all in the Civil Code of Ukraine.

Civil law regulation of an enterprise as a single property complex in a mortgage legal relationship requires research and legislative regulation in full. All this gives rise to a number of contradictions in practice. In this regard, conclusions and proposals for improving national legislation are formulated.

Key words: pledge, land plot, mortgage, property, property rights, real estate, working capital, fixed assets, enterprise as a single property complex, products, equipment.

Постановка проблеми. Багатьма вченими акцентується увага на актуальності поняття підприємства як єдиного майнового комплексу. Відповідно пропонується розглядати його як один із об'єктів іпотеки. Варто звернути увагу на те, що окрім підприємства як єдиного майнового комплексу до об'єктів іпотеки належить земельна ділянка, багаторічні насадження, повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання та космічні об'єкти тощо. Безумовно, до недоліків необхідно віднести відсутність чітких ознак підприємства як єдиного майнового комплексу як об'єкта цивільних прав, які б відрізняли його від інших подібних об'єктів. Диспозитивний характер норми про склад майна тільки ускладнює ситуацію. У визначенні підприємства як єдиного майнового комплексу звертається увага саме на майнову складову, що шкодить такій специфічній стороні підприємства, як справа, бізнес, де основне значення має коло клієнтів і зобов'язання власника підприємства, пов'язані з діяльністю останнього.

Метою статті є комплексний аналіз чинного законодавства України з метою дослідження підприємства як єдиного майнового комплексу в іпотечному правовідношенні та формування подальших шляхів уніфікації даного інституту.

Стан опрацювання проблематики. Підприємство як єдиний майновий комплекс в іпотечному правовідношенні було предметом досліджень таких відомих вчених: В.І. Борисова, В.А. Васильєва, М.К. Галянтич, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, В.М. Коссака, О.В. Кохановська, В.М. Кравчук, Н.С. Кузнєцова, І.М. Кучеренко, В.В. Луць, І.І. Пучковська, С.І. Шимон, Є.О. Харитонов та ін. Безумовно, тема дослідження залишається вельми актуальною в силу процесів законодавчої трансформації, які мають місце у нашій державі.

Виклад основного матеріалу. Цивільне законодавство майже всього Європейського Союзу відносить підприємство як єдиний майновий комплекс до об'єктів права, адже носіями, які утворювали підприємство майнових прав і обов'язків виступає юридична особа, як однойменний суб'єкт.

Ще в римському праві виникло поняття майна як об'єкта цивільного права, коли в результаті розширення цивільного обороту і розвитку інституту права власності, юридичні рамки окремої речі не могли охоплювати всі відносини, які пов'язані з різного роду майном, об'єднаним єдиним «комплексним», торгово-господарським призначенням. Майно не вичерпувалось тією сукупністю речей, які належать особі, а воно включало все те, що у особи залишалося після задоволення вимог кредиторів.

Підприємство – особливий складний об'єкт цивільних прав, що представляє собою єдиний майновий комплекс, сукупність майна та майнових прав якого забезпечує провадження окремої господарської діяльності, визнаний нерухомістю в цілому, і який вимагає конститутивної (державної) реєстрації в порядку передбаченому законодавством [1]. Вважаю, що підприємство як єдиний майновий комплекс і нерухомість є, насамперед, завжди незмінна індивідуально – визначена річ, представляє значну майнову цінність, має суспільне значення та неспоживча взагалі і має тривалий строк користування.

Підприємство як єдиний майновий комплекс – це завжди майно з характерними ознаками і неповторною індивідуальністю. Можна виділити чотири значення терміну "майно":

1. класичне, найбільш широке трактування цього поняття;
2. речі і майнові права;
3. речі і речові права;
4. виключно речі [2, с. 48].

Згідно зі ст. 190 ЦК України майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки [3].

Відповідно, юридичне поняття майна зводиться до наступного: 1) окрема річ; 2) сукупність речей, що належать особі на праві власності чи на інших правах; 3) майнові права, права вимоги; 4) обов'язки, борги, які обтяжують майно.

У поняття підприємства як єдиного майнового комплексу можуть входити нерухомі речі (земельні ділянки, приміщення, споруди і т.д.), рухомі речі (сировина, інвентар і т.д.), майнові права (права вимоги), майнові зобов'язання (борги), об'єкти інтелектуальної власності [2, с. 49].

Варто звернутися до Закону України "Про оренду державного та комунального майна" [4], в якому законодавець наводить визначення поняття єдиного майнового комплексу державного або комунального підприємства, його структурного підрозділу (єдиний майновий комплекс) як усі види майна, призначені для діяльності підприємства, його структурного підрозділу, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировина, продукція, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інші позначення та права, включаючи права на земельні ділянки.

У вище зазначеному законодавчому акті встановлено, що припинення діяльності підприємства або його структурного підрозділу здійснюється шляхом його реорганізації через приєднання до орендаря, а структурного підрозділу - шляхом виділення з підприємства з наступним приєднанням до орендаря з дати видання про це відповідного наказу органу, уповноваженого управляти майном.

Приєднання підприємства або його структурного підрозділу до орендаря здійснюється за відповідним рішенням органу управління орендаря. Орендар стає правонаступником прав та обов'язків підприємства відповідно до договору оренди, а у разі оренди єдиного майнового комплексу структурного підрозділу - правонаступником прав та обов'язків підприємства, пов'язаних з діяльністю цього структурного підрозділу.

У цивілістичній науці тривалий час точаться дискусії щодо поняття "підприємства", які зводяться до того, що «підприємство – це юридична особа, яка вступає самостійно в юридичні відносини» або «підприємство є об'єктом цивільних прав».

В даному контексті заслуговує на увагу розроблена німецькою правовою доктриною концепцію, згідно з якою підприємство представляє собою певний майновий комплекс, що є в якості такого тільки об'єктом права (Unternehmen als Rechtsobjekt). Поняття "підприємство" (Unternehmen) в німецькому праві відрізняється багатозначністю його розуміння. По-перше, застава підприємства як майнового комплексу – це сукупність речей і прав, що призначені для виробництва товарів і послуг. По-друге, підприємство можна розглядати і як об'єднання осіб, що діють спільно.

Складності у визначенні підприємства об'єктом права полягають в одночасному існуванні підприємства як суб'єкта прав. На думку І. Кучеренко, це завдало удару класичній теорії дуалізму цивільного права, яка визнавала неможливим існування таких інститутів, які б одночасно були суб'єктами і об'єктами цивільних правовідносин [5, с. 175–179].

Підприємство або його частина може бути об'єктом іпотеки. В Цивільному кодексі України підприємство розглядається як індивідуальне нерухоме майно. Підприємство як єдиний майновий комплекс може бути об'єктом купівлі-продажу, оренди (як мною зазначалося вище) та інших правочинів. Отже, до складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку або інше позначення та інші права, якщо інше не встановлено договором або законом.

До підприємства як єдиного майнового комплексу відносяться як матеріальні так і нематеріальні блага. Підприємство як єдиний майновий комплекс розглядається в контексті іпотечних правовідносин як об'єкт правового регулювання.

Відповідно, можна зробити наступні висновки щодо розуміння підприємства як єдиного майнового комплексу в іпотечному правовідношенні:

- підприємство складається із матеріальних і нематеріальних елементів;
- підприємство слід вважати майновим комплексом тільки тоді, коли воно функціонує або може функціонувати, виходячи з сукупності елементів;
- частину елементів можна виключити із майнової маси підприємства, якщо не втрачається поняття майнового комплексу;
- у власника може бути декілька майнових комплексів, які можуть бути самостійним предметом іпотеки [2, с. 56-57].

Підприємство як єдиний майновий комплекс виступає предметом договорів, що укладаються в рамках приватизації державного або комунального майна (Закон України «Про приватизація державного і комунального майна»), у зв'язку із банкрутством юридичних осіб (Кодекс України з процедур банкрутства), а також виконанням судових рішень.

Відомо, що предметом іпотеки не можуть бути об'єкти державної власності, приватизація яких заборонена законодавчими актами, а також майнові комплекси державних підприємств та їх структурних підрозділів, що знаходяться у процесі корпоратизації.

Особлива специфіка притаманна класифікації об'єктів приватизації, адже до об'єктів малої приватизації належать:

- єдині майнові комплекси державних і комунальних підприємств, їх структурних підрозділів, у тому числі єдині майнові комплекси та їх структурні підрозділи, що передані в оренду, крім єдиних майнових комплексів державних і комунальних підприємств, що належать до об'єктів великої приватизації;
- об'єкти незавершеного будівництва (будівлі, споруди, передавальні пристрої, які не введені в експлуатацію), законсервовані об'єкти;
- пакети акцій акціонерного товариства, утвореного у процесі приватизації або корпоративізації, акції (частки), що належать державі у статутному капіталі господарських товариств, інших господарських організацій і підприємств, заснованих на базі об'єднання майна різних форм власності та розташованих на території України або за її межами, крім пакетів акцій акціонерних товариств, що належать до об'єктів великої приватизації.

До об'єктів великої приватизації належать об'єкти державної або комунальної власності (єдині майнові комплекси державних підприємств та пакети акцій (часток) суб'єктів господарювання, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі) та пули, вартість активів яких (для пулу – загальна вартість активів об'єктів приватизації, з яких сформовано пул) згідно з даними фінансової звітності за останній звітний рік перевищує 250 мільйонів гривень.

Відповідно до Закону України «Про приватизація державного і комунального майна» існує перелік об'єктів державної власності, що не підлягають приватизації, відповідно до таких ознак:

- 1) об'єкти, що забезпечують національну безпеку України або приватизація яких створює істотні ризики для безпеки держави;
- 2) об'єкти соціально-культурного призначення, що забезпечують задоволення відповідних потреб суспільства, які не можуть бути повністю задоволені підприємствами, що перебувають у приватній власності, зокрема національні заклади культури.

Відповідно, потрібно вносити зміни до Закону України "Про іпотеку", які би стосувалося розширеного переліку об'єктів, які не можуть бути предметом іпотечних правовідносин.

Вважаю, що більш конкретного розгляду заслуговує така група елементів підприємства як єдиного майнового комплексу, як основні та оборотні кошти, продукція, устаткування, інвентар.

Іпотека підприємства як єдиного майнового комплексу, якщо інше не передбачено законом чи договором, поширюється на все його майно, в тому числі на основні та оборотні кошти, а також інші цінності, які відображаються в самостійному балансі підприємства.

У Національному положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби», затвердженого Наказом Міністерства фінансів від 27.04.2000 р. № 92 [6] основні засоби – це матеріальні активи, які підприємство утримує з метою використання їх у процесі виробництва або постачання товарів, виконання робіт і надання послуг, здавання в оренду іншим особам або для здійснення адміністративних і соціально-культурних функцій, очікуваний строк корисного використання (експлуатації) яких більше одного року (або операційного циклу, якщо він довший за рік).

Основні засоби, для цілей бухгалтерського обліку, класифікуються за такими групами:

1) Основні засоби, до яких належать: земельні ділянки; капітальні витрати на поліпшення земель, не пов'язані з будівництвом; будівлі, споруди та передавальні пристрої; машини та обладнання; транспортні засоби; інструменти, прилади, інвентар (меблі); тварини, які не пов'язані із сільськогосподарською діяльністю; багаторічні насадження, які не пов'язані із сільськогосподарською діяльністю, а також плодоносні рослини; інші основні засоби.

2) Інші необоротні матеріальні активи, до яких належать: бібліотечні фонди; малоцінні необоротні матеріальні активи; тимчасові (нетитульні) споруди; природні ресурси; інвентарна тара; предмети прокату; інші необоротні матеріальні активи.

До складового елементу майнового комплексу належать оборотні кошти. Оборотні кошти – це та сума коштів, які необхідні для забезпечення безперебійного виробництва продукції та отримання прибутку.

Термін «оборотні кошти» в ЦК України взагалі не застосовується, проте ч. 4 ст. 139 (ще чинного на теперішній час) ГК України визначає [7], що оборотними засобами є сировина, паливо, малоцінні предмети, що швидко зношуються, інше майно виробничого і невиробничого використання. Ч. 5 цієї ж статті до майна підприємств відносить кошти – гроші у національній та іноземній валюті, а частина шоста і сьома – товари та цінні папери, а ч. 1 тієї ж статті до майна відносить і нематеріальні активи (права вимоги), що мають вартісне вираження. Ст. 191 ЦК України до цих видів майна підприємства додає і пасив (борги), а також право на торговельну марку або інше позначення. Відповідно до ч. 2 ст. 191 зазначеного кодексу всі ці види майна входять до складу підприємства як єдиного майнового комплексу, і, отже, підлягають іпотеці. Причому, ані Закон України "Про іпотеку", ані ЦК України не формулюють ці положення в одній статті і навіть не встановлюють бланкетної норми [2, с. 108].

На відміну від основних засобів, які неодноразово беруть участь у процесі виробництва, оборотні засоби функціонують тільки в одному виробничому циклі та одразу і повністю переносять свою вартість на створений продукт. При цьому оборотні кошти підприємства поділяються на власні та запозичені (залучені). Саме власні оборотні кошти повинні бути основою і достатнім як мінімум для задоволення потреб підприємства у виробничих запасах, напівфабрикатах власного користування, залишках готової продукції, незавершеному виробництві, а також у засобах для витрат майбутніх періодів. Джерелом поповнення власних оборотних коштів має бути чистий прибуток як результат ефективної фінансової діяльності підприємства.

До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входить також і продукція, яка є безумовно результатом підприємницької діяльності і самостійним товаром, який має певну ціну.

Згідно Закону України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [8] продукція – це речовина, препарат або товар, виготовлений у ході виробничого процесу (крім послуг). Продукція при наданні на ринку або введенні в експлуатацію (експлуатації) повинна супроводжуватися декларацією про відповідність, її копією чи спрощеною декларацією про відповідність. Згідно Порядку визначення продукції власного виробництва підприємств з іноземними інвестиціями, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1061 [9] продукцією власного виробництва визнається продукція, яка була повністю вироблена або піддана достатній переробці чи обробці підприємством з використанням власного або орендованого майна.

Законодавець не наводить в ЦК України визначення поняття устаткування та інвентарю, які входять до складу підприємства як єдиного майнового комплексу, відповідно, потрібно звернутися до Положення про технічне обслуговування устаткування підприємств гірничо-металургійного комплексу від 15.06.2004 року № 285 [10], згідно якого устаткування – сукупний термін, який включає в себе машини, агрегати, механізми, вузли, а також апарати, колони, установки, технологічні лінії, електротехнічні та теплотехнічні об'єкти, мережі, технологічні та обв'язувальні трубопроводи й інші пристрої, які використовуються при виробництві продукції та виконують ті чи інші технологічні функції.

Висновки. Із врахуванням вище викладеного, в Законі України "Про іпотеку" необхідно передбачити норми, відповідно до яких іпотека підприємства як єдиного майнового комплексу повинна розповсюджуватися на все майно, яке належить чи буде належати підприємству на період дії договору іпотеки, а підприємство як єдиний майновий комплекс, в свою чергу, на даний період зобов'язується мати майно балансовою вартістю не менше подвійної суми забезпечення, передбаченої договором іпотеки.

Підприємство як єдиний майновий комплекс – це об'єкт, сукупність активів якого забезпечує здійснення самостійної підприємницької діяльності на постійній і регулярній основі. Підприємство як єдиний майновий комплекс визнається нерухомістю і може бути об'єктом купівлі – продажу, застави, оренди та інших правочинів.

Вважаю, що підприємство як єдиний майновий комплекс і нерухомість є, насамперед, завжди незмінна індивідуально – визначена річ, представляє значну майнову цінність, має суспільне значення та неспоживча взагалі і має тривалий строк користування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галіахметов І.А. Підприємство як об'єкт цивільних прав: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Одеса, 2005. 20 с.
2. Герц А.А. Іпотека підприємства як єдиного майнового комплексу: Монографія. Львів, 2007. – 194 с.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 10.01.2025).
4. Про приватизація державного і комунального майна: Закон України від 18.01.2018 № 2269-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#n637> (дата звернення 10.01.2025).
5. Кучеренко І.М. Підприємство-об'єкт чи суб'єкт цивільних прав. Держава і право: зб. наук. праць. К., 2002. Вип. 16. С. 175–179.
6. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби», затверджене Наказом Міністерства фінансів України 27.04.2000 р. № 92. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00#Text> (дата звернення 10.01.2025).
7. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення 10.01.2025).
8. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України від 15.01.2015 № 124-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19#Text> (дата звернення 10.01.2025).

9. Порядок визначення продукції власного виробництва підприємств з іноземними інвестиціями, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 5.09.1996 р. № 1061. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1061-96-п#Text> (дата звернення 10.01.2025).
10. Наказ Міністерства промислової політики України «Про затвердження Положення про технічне обслуговування устаткування підприємств гірничо-металургійного комплексу» від 15 червня 2004 року № 285. *Офіційний вісник України*. –2004. № 26. Ст. 1719.